

Pričevanje kamnov in zapisov

CERKEV SV. HELENE NA GRADIŠČU PRI DIVAČI

Božidar Premrl

Blizu Divače, na severnem obrobju parka Skočjanske jame, ki uživa slavo svetovne naravne dediščine, leži v odmaknjeni samoti vasica Gradišče. Šteje samo devet hiš in približno petnajst duš, in vendar ima cerkev, s kakršno se ne more pohvaliti marsikatera večja in bogatejša vas. Cerkev sv. Helene, ki naj bi bila po ustnem izročilu naslednica kapele nekdanjega gradu na Gradišču, je znana predvsem po freskah, ki se merijo s slavnimi freskami iz taborske cerkve Sv. Trojice v Hrastovljah.

V letu 2005 se je na Gradišču zgodilo toliko pomembnih reči kot že dolgo ne. Dokončana je bila nova skrilnata streha na cerkvi, konec junija pa je potekalo srečanje prebivalcev številnih slovenskih vasi z enakim imenom. Ob tej priložnosti je izšla privlačna knjiga Branka Cerkvenika, s katero je predstavil bogato naravno, etnološko in kulturno dediščino svojega rojstnega kraja. Pri tem je odmeril največ pozornosti cerkvi, ki ji je posvečen tudi ta prispevek.

Cerkev sv. Helene in umetnostna zgodovina

Cerkev sv. Helene stoji na prisojnem položju pobočju hriba Škale tik nad vasjo, obdana s kamnito ogrado. Cerkvena ladja in prezbiterij imata enovito kamnito stavbo lupino, pokrito s strmo skrilnato streho. Oba prostora imata južni in severni steni po eno pravokotno okno s posevno pnetimi ostenji. Zahodno pročelje s strmim zatrepom se vzpenja v zvončnico, zidano iz klesancev in pokrito z dvokapno strešico. Cerkveni vhod v pročelju varuje trikapna korčna stropa ha lope ali *klonice* na dveh stebrih. S takšnim pročeljem zvončnico in lopo se uvršča Sv. Helena v ožjo družino cerkvi v katero spadajo še cerkev Sv. trojice v Dolnjih Ležečah in cerkvi sv. Tomaža v Famljah in sv. Križa v Škofljah. Izmed njih je edina ohranila skrilnato streho na ladji in prezbiteriju medtem ko so bile druge prekrte s korci - razen lope cerkve Dolnjih Ležečah, ki je še krita s skrilami.

Pogled na cerkev sv. Helene z jugozahoda

Razvoj cerkvene stavbe do srede 17. stoletja

Da bi natančneje ocenili starost prvotne cerkve in datirali etape njenega nadaljnjega stavbnega razvoja, si bomo v nadaljevanju ogledali še načine kamnoseškega oblikovanja in obdelave kamna ter zidave.

Fasade prvotne ladje so zidane iz nevelikih pravilnih apnenčevih klesancev, obdelanih z oskrdjo.⁴ Pravilni skladi potekajo v isti višini po vsej dolžini sten od enega do drugega vogala. Samo nekateri vogelniki v zahodnih vogalih so visoki za dva sklada navadnih klesancev. Stiki med klesanci so zelo tenki. Razume se, da kamnoseško izdelane fasade niso bile ometane.

Med vsemi okoliškimi cerkvami vidimo še najbolj podobne klesance na kapeli Marije Pomočnice v Lokvi, ki je z letnico 1426 najstarejša datirana cerkev na Krasu. Kapela sicer nima originalnih okenskih okvirjev, s katerimi bi primerjali omenjeni zazidani okni z Gradišča, vendar pa bi zaradi oblike njunih lokov, ki je bližja gotskemu kot romanskemu stilu, ter po obdelavi klesancev in načinu zidave prvotno cerkev na Gradišču raje datirali na konec 14. ali v začetek 15. stoletja kot v 13. ali na začetek 14. stoletja.

Kakšen je bil oltarni prostor takratne cerkve, ne vemo, nedvomno pa je bil manjši in zidan iz enakih klesancev kot ladja. Nadomestil ga je značilen gotski tristransko zaključen prezbiterij s pristrešenim talnim zidcem. Pri podrobnejšem ogledu spodnjih delov sten na stiku starejše ladje in mlajšega prezbiterija, kjer sta bila prvotna vogala ladje, opazimo manj pravilno zidavo in spremembo višin skladov klesancev. Ko so dozidavali cerkev, so namreč poprej podri tudi vzhodna vogala ladje, vrzeli, ki so nastale pri tem, so pozidali s slabše obdelanim kamnom, prvotne klesane vogelnike pa so kar najbolj smotno uporabili za dozidavo zahtevnejših novih delov.

Sicer pa je prezbiterij zidan na drugačen način kot ladja. Iz vidnih klesancev so samo vogali, zob talnega zidca in njegov pristrešeni vrh ter strešni venec. Neometani topokotni vogelniki večjih formatov, ki so najbolj opazni, imajo pravilna pravokotna lica z dletenimi robovi in obdelana s krempačem⁵. Preprost strešni venec prezbiterija, ki se nadaljuje tudi na stranskih stenah ladje, je zrcalna slika pristrešenega vrha talnega zidca. Stene, kolikor jih je videti izpod odpadajočega ometa, so deloma zidane iz klesancev prvotnega prezbiterija, sicer pa iz mlajših lomljencev ali polklesancev z bolj grobo obdelanimi lici. Najbolj izrazit zgled gotskega oblikovanja kamnoseških arhitekturnih členov je slavolok prezbiterija. Po potlačnem šilastem loku ga lahko datiramo v sredino 16. stoletja, zadnja leta gotike na naših tleh.

Ko so sezidali večji in višji prezbiterij ter postavili visoki slavolok, so morali zvišati tudi stene ladje. Pozidali so jih z lomljencem in jih ometali tako kot prezbiterij, za zahodna vogala ladje pa so porabili nekaj klesanih vogelnikov podrtih vzhodnih vogalov. Sočasno s opisanimi gradbenimi posegi je cerkev gotovo dobila novo skrilnato streho, verjetno pa tudi zidano zvončnico in poslikan lesen strop.

Lopa z okrašenima stebroma, pod njo portal iz leta 1653

Zanimanje umetnostnih zgodovinarjev je cerkev sv. Helene zbudala zlasti s freskami v cerkveni ladji, ki so bile odkrite v petdesetih in restavrirane v šestdesetih letih 20. stoletja. Severno steno zavzemata Pohod in poklon Sv. treh kraljev, zahodno in južno steno pa Kristusov pasijon v dveh vodoravnih pasovih. Janez Höfler datira freske v čas okoli leta 1490, ko je Janez iz Kastva poslikal cerkev v Hrastovljah, in jih prisoja samostojnemu anonimnemu slikarju, s katerim sta bila domnevno delavniško povezana. Sicer pa po delčku starejše poslikane plasti levo od sekundarnega okna v južni steni ladje sodi, da je cerkev nastala že v 14. stoletju.²

O njeni stavbni zgodovini sta nekoliko več napisala Bonut Uršič in Mojca Jenko. Prvotno cerkev sta po obliki monolitnih ločnih delov dveh zazidanih okenc v južni steni ladje uvrstila v romansko tradicijo poznega 13. ali zgodnjega 14. stoletja, vendar pa sta v obliki zalomljenega loka teh okenc razumala že občutje zgodnje gotike. O nadaljnjem razvoju stavbe sta ugotavljala, da je dobila današnjo podobo s prezidavami, ki so se zvrstile po 15. stoletju oziroma po nastanku fresk; tedaj so zvišali stene prvotne ladje, prvotni oltarni prostor pa nadomestili s sedanjim, tristransko zaključenim prezbiterijem.³

Približno stoletje kasneje, ko je katoliška Cerkev v prizadevanjih za versko prenovu na podlagi tridentinskega koncila izvajala tudi obsežen gradbeni program, je cerkev sv. Helene doživela nove predelave v duhu in stilu novega časa. Najbolj opazna priča te prenove je značilen profiliran portal z letnico 1653 in začetnicama A. C. na prekladi. Sočasno je cerkev dobila tudi dva para novih visokih pravokotnih oken s posevno posnetimi ostenji, ki sta nadomestila prejšnja okna v stranskih stenah ladje in prezbiterija. Na zahodnem pročelju je bila sočasno postavljena zvončnica z dvema linama, vsa iz klezanega kamna. V skladu z novo stilno usmeritvijo je bil predelan tudi obok prezbiterija. Njegova rustikalno oblikovana rebra, ki jih povezujejo preprosti okrogli sklepniki, so razpeljana v rombasto-zvezdasti shemi. Po kamnoseškem okrasju sodeč, je bila verjetno še v istem ali pa vsaj v naslednjem desetletju postavljena tudi vhodna lopa na dveh stebrih.

Delo domačih mojstrov

Kdo so bili ustvarjalci poznoromanske in gotske faze, ne vemo, kamnoseški in zidarski mojstri, ki so prenovili cerkev sv. Helene sredi 17. stoletja, pa se nam posredno razkrijejo v sočasnih arhivih nekaterih drugih cerkvâ iz širše okolice.

V urbarjih cerkvâ sv. Janeza Krstnika v Boljuncu in sv. Martina v Dolini pri Trstu piše, da je pri njihovi zidavi v letih 1646-1648 in 1648-1653 sodeloval zidarski mojster Gašper Perhavec iz Dolnjih Ležeč z več zidarji,⁸ med katerimi

sta poimensko navedena brata Andrej in Ivan Cerkvenik z Gradišča pri Divači.⁷ Drugi zapisi v urbarju cerkve sv. Martina pričajo, da sta ista brata Cerkvenik leta 1663 zanjo naredila zvončnico.⁸ O Gašperju Perhavcu vemo, da je bil zidarski mojster vsaj že leta 1633, ko je bila v povirski rojstni knjigi kot botra nekega krščenca vpisana "Polona, žena mojstra Gašperja Perhavca".⁹ Umrl je verjetno pred letom 1678, v katerem je prevzel zidavo ladje cerkve sv. Elije v Mihelah pri Kozini njegov sin mojster Simon Perhavec.¹⁰

Gašper Perhavec ter Andrej in Ivan Cerkvenik, ki so nekajkrat dokazano sodelovali pri večjih stavbarskih delih, so nedvomno opravili tudi prenovu cerkve sv. Helene v domačem kraju. Njihov delež v tej cerkvi potrjujejo stilne primerjave z omenjenima sočasnima cerkvama v Boljuncu in Dolini. Gašper Perhavec je kot glavni mojster vodil delo, brata Cerkvenika pa sta verjetno opravljala pretežno kamnoseška dela. Iniciali A. C. na portalu cerkve sv. Helene zelo prepričljivo sugerirata avtorstvo Andreja Cerkvenika. Njemu in bratu lahko brez pomišljanja pripišemo tudi zvončnico in stebra lope.

Opremljanje cerkve in nova skrilnata streha v 18. stoletju

V 18. stoletju se je izboljševala predvsem arhitekturna oprema cerkve sv. Helene, potrebna pa so bila tudi nekatera večja popravila stavbe. O tem dobimo dosti podatkov v nje-

Prezbiterij s poznogotskim slavalokom in z baročnim altarjem

Pokrivanje strehe s skrilami leta 2004 (foto Branko Cerkvenik)

Pogled na cerkev in obnovljeno skrilnato streho s hrbtne strani

nem urbarju, predvsem v rubriki izdatkov.¹¹ Med njimi kaže najprej omeniti postavitve novega kamnitega oltarja leta 1744, ki je stala 546 lir, naslednje leto pa nakup oltarne podobe. Leta 1753 so v cerkvi položili nov kamnit tlak, ki je meril 15 kvadratnih sežnjev in pol. Zanj so plačali 105 lir. Oltar in tlak se danes dobro služita svojemu namenu, le oltarna slika je bila nadomeščena z drugo. Deset let kasneje je bila prenovljena dotrajana skrilnata streha. Za ves material, delo in druge stroške so takrat porabili 412 lir. Najbrž je prav ta masivna skrilnata streha za silo vzdržala do konca 20. stoletja. Ko je bila obnovljena streha, so dali v cerkvi narediti poslikan lesen strop - dokončan je bil leta 1767.

Obnove skrilnate strehe v 20. in 21. stoletju

O usodi cerkve sv. Helene v 20. stoletju je najti le nekaj drobcev v virih, literaturi in pičlem ustnem izročilu. Cerkev, ki je bila precej zapuščena, je zlasti v drugi polovici stoletja zmerom bolj propadala. Skrilnata streha iz leta 1763 je puščala že v prvi polovici 20. stoletja. Kakor se je spominjal najstarejši Gradščan, so jo že takrat krpali s cementno malto.¹² Potem ko so bile v šestdesetih letih restavrirane freske v cerkveni ladji, je postala obnova dotrajanih streh še toliko bolj pereča. V konservatorskih poročilih iz leta 1969 navajajo, da so popravili približno štiri kvadratne metre skrilnate strehe,¹³ končno pa je bila cerkvena streha v celoti obnovljena v letih 1986-1987.¹⁴ Pod nadzorom spomeniškovarstvene službe je njeno rekonstrukcijo opravil zidarski podjetnik Franc Kaver tako, da je leseno strešno konstrukcijo z goltniškiimi povezji¹⁵ nadomestil z armiranobetonsko strešno ploščo. Rekonstrukcija pa se ni posečila, in streha je na nekaterih mestih spet zamakala. Potrebna je bila ponovna temeljita sanacija. Tokrat jo je prevzel podjetnik Jožko Ozbič oziroma podjetje Prenova iz Sežane. Leta 2001 je streho razkril in armiranobetonsko

lupino zaščitil pred nadaljnjim zamakanjem s sekundarno kritino iz plasti hidroizolacije in cementne prevleke. Ker dolgo ni bilo mogoče dobiti zadostne količine nadomestnih skril, je bila streha deloma pokrita leta 2004, dovršena pa šele poleti 2005. Zdaj je kulturno bogastvo v njeni notranjstini, upajmo, za lep čas na varnem in na ogled kulture željnim popotnikom.

Bažidar Premrl, univ. dipl. literarni komparativist, svetovalec programskega direktorja za restavracijsko, Restavracijski center zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana

Opombe:

¹ Branko Cerlvenik, Gradšče pri Divači vas z raba Regijskega parka Škocjanske jame, Divača: Krojevna skupnost, 2005, str. 23.

² Janez Höfler, Srednjeveške freske v Sloveniji, Primorska, Ljubljana 1997, str. 89-91.

³ Borut in Mojca Uršič, Umetnostna preteklost doline Reke, v: Reka-Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kratke reke, Ljubljana 1990, str. 180-182.

⁴ Oskrd (samostalnik ženskega spola) je kamnoseško kladivo, ki je na obo kraja koničasto. Z njim se oblikuje "napikana" ploskev.

⁵ Krempač je kamnoseško kladivo, ki ima na obo kraja zobat kljun.

⁶ V urbanskih zapisih fitega časa je izraz zidar, muratore, pomenil tudi kamnoseka.

⁷ Arhiv HAZU, Knjiga cerkve [bratovščine] sv. Ivana v Bojuncu, 1576-1672, sig. VIII - 140, listi 67v, 69v, 86; župnijski arhiv (ŽA) Dalina, Urbar sv. Martina 1643-1750, listi 64, 67, 67v, 297v.

⁸ Urbar sv. Martina 1643-1750, op. 6, lista 290v, 294.

⁹ ŽA Povir, Rojstna matična knjiga (RMK) Povir 1629-1635.

¹⁰ ŽA Rodik, Urbar bratovščine sv. Elije v Drogji 1644-1766, listi 64v, 65, 288v.

¹¹ ŽA Vreme, Urbar cerkve sv. Nikolaja in Helene na Gradšču 1710-1793, listi (24v, 25v, 30, 36, 38, 40).

¹² Ivan Cerlvenik, po domače Ivantovov, 1911-2005, Gradšče pri Divači 5, ustni podatek z dne 30. 12. 2002.

¹³ E(mil) S(mole), Gradšče pri Divači, Konservatorska poročila, Varstvo spomenikov XII, Ljubljana 1969, str. 116.

¹⁴ Cerlvenik, op. 1, str. 25.

¹⁵ Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Nova Gorica, Planoteka, Gradšče, p. c. sv. Helene, prereza A-A in prerez B-B.